

Elnurə ƏZİZOVA *

XIII ƏSR “MƏQTƏL” NÜMUNƏSİ KİMİ İBN TAVUSUN “MƏLHUF” ƏSƏRİ

Açar sözlər: məqtəl ədəbiyyatı, İbn Tavus, Məlhuf əla-qətlət-tüfuf
Key words: maqtal literature, Ibn Tawus, Malhuf ala qatlat-tufuf
Ключевые слова: макталская литература, Ибн Таус, Мельхуф аля Катлат-Туфуф

əsərləri yazılmağa başlamışdır. İlk nümunələri Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talib kimi ilk xəlifələr, Həsən ibn Əli və Hüseyin ibn Əli kimi Məhəmməd Peyğəmbərin nəvələri, Məhəmməd ibn Əbu Bəkr, Hücr ibn Ədiy, Məhəmməd ibn Əbu Hüseyfə, Müsəb ibn Zübeyr kimi xilafət tarixinin ilk dövrünün siyasi hadisələrində qətlə yetirilmiş şəxslərlə əlaqəli qələmə alınmış (15, I, 315, 321; 17, 102- 114; 4, 455) “məqtəl” ədəbiyyatı yazılması ənənəsi tədricən zəifləsə də, siyasi-ictimai hadisələrin təsiri ilə “Məqtəül-Hüseynlər”in yazılma prosesi, ilk nümunələrindən fərqli xüsusiyyətlər qazanaraq davam etmişdir. İlk dövrlərdə mənbələrə istinad etmə

1. İbn Təvəkkülün rəvayətində məqtələrin göstərilməsi, İbn Əlfinin rəvayətləri ilə müqayisədə “Məlhuf”dakı rəvayətlər təfəsilat, fəvqəltəbii hadisələr, mübaligəli rəqəmlər və rəvayət zəncirinin əksəriyyətlə göstərilməməsi kimi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyinə görə əsər, “məqtəl” ədəbiyyatının tərkibindən daha çox “təxvi ədəbi” növünə aid edilə bilər.

389/1193-cü ildə İraqın Hillə şəhərində doğulan İbn Tavus (Raziyyəddin Əbu Qasım Əli ibn Musa ibn Cəfər ibn Məhəmməd İbn Əhməd İbn Məhəmməd İbn Tavus) ata tərəfdən Həsən ibn Əli, ana tərəfdən Hüseyin ibn Əliyə dayanan nəşəbinə görə “Zülhəsəbeyn” adlandırılmışdır (11, 4). İlk təhsilini Hillədə olan İbn Tavus əhlişirə kəndində

lərin himayəsinə nəzarət edən “nəqibülşərəfli” vəzifəsinin təklif edildiyi bildirilsə də, bəzi mənbələrdə onun bu vəzifəni Abbasi dövlətinin süqutundan sonra 1263-cü ildə görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə qəbul etdiyi qeyd olunur (22, 436). Elxani hökmdarı Hülakü xanın Bağdadı ələ keçirərkən “kafir, amma adil bir hökmdar, yoxsa zalım, amma müsəlman hökmdar daha üstündür?” sualına cavab verməkdə tərəddüd edən Müstansiriyyə mədrəsəsinin alimlərinin yerinə İbn Tavadun fətvaya sənədinə birincisini seçərək cavab verməsi və onun ardınca fəqihlərin də verdiyi fətvanı dəstəkləməsi sayəsində çox sayda bağdadlının xilas olduğu rəvayət olunur (11, 10-11; 22, 436; 14, 388-389).

Sayı 60-a yaxın olaraq göstərilən İbn Tavadun əsərləri arasında “əl-Mələhim vəl-fitən”, “Kəşfül-mühəccə”, “əl-Mühimmat fi səlahil-mütəəbbid vət-tətimmat”, “Kitabül-yəqin bixtisasi mövlana Əli bi imarət əl-müminin”, “Fərəcül-məhmum fi mərifəti nəhj əl-halal vəl-həram min ilm nücum”, “Fələhüs-sail və nəcahül-məsail”, “əl-İqbal bil-əmalil-həsənə”, “əl-Əman min əxtaril-əsfar vəl-əzman” və digərlərinin adı qeyd olunur (11, 26-66). İbn Tavadun elmi fəaliyyətləri daha çox islam hüququ, ibadət və əxlaq mövzularına həsr olunmaqla birlikdə, əsərləri arasında ədəbi və tarixi-ədəbi növə aid nümunələrə də rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılara görə isə dövrün astrologiya elminə töhfə verəcək “nücum” əsərləri də olmuşdur. Zeina Matar İbn Tavadun “əl-Fərəcül-məhmum” adlı əsərinin XIII əsr astrologiya elmindəki yerinə dair fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası hazırlamışdır (Matar Zeina, *The Faraj al-Mahmum of Ibn Tawus: A Thirteenth Century Work on Astrology and Astrologers*. PhD. Dissertation, New York University, 1987).

Bəzi mənbələrdə “Lühuf əla qətlət-tüfuf” olaraq da keçən “Mələhuf əla qətlət-tüfuf” (“Çay kənarında qətlə yetirilənlərə görə qəm-qüssəyə batan”) əsəri, İbn Tavadun şöhrəti ən geniş yayılmış əsəri hesab olunur (11, 42). “Mələhuf”un tənqidli nəşrini hazırlayan Fəris Təbriziyan, əsərin Qum, Tehran, Məşhəd və Berlin kitabxanalarında 12 əlyazması olduğunu qeyd edir (9, 67-68). 8 dəfə Tehrandə, 4 dəfə Nəcəfdə, 2 dəfə Qumda, 1 dəfə Təbrizdə olmaqla 15 dəfə İranda, 1 dəfə Sayda və Beyrutda olmaqla 2 dəfə Livanda nəşr olunan əsər (9, 68-69), 4 dəfə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən fərqli adlarla fars dilinə tərcümə edilmişdir (9, 69).

İbn Tavadun, əsərin müqəddimə qismində və son səhifələrində (9, 86, 230) özünü əsərin “toplayıcısı” (əl-cami) adlandırır. Bu, İbn Tavadun “Mələhuf”u müstəqil bir əsər olaraq yazdığı, özünün mövzuya dair başqa bir əsərindən rəvayətləri xülasə edərək topladığı və yaxud özündən əvvəlki başqa bir müəllifin “məqtəl” əsərindən xülasə etdiyinə dair müxtəlif mülahizələrə səbəb olmuşdur. Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsərini ilk dəfə Leyden, Berlin, Qota və Sankt-Peterburq əlyazmalarını üzərində tədqiqat apararaq elmi ictimaiyyətə təqdim edən J. Vüstenfeldin, ilk dəfə Leyden əlyazmasının üzərində Əli ibn Musa ibn Cəfər ibn Məhəmməd ibn Tavadun əl-Həsəninin “bu kitabın toplayıcısı” (sammler dieses Buches) olduğuna dair ifadələrə rast gəldiyinə diqqət çəkmişdir (18, vi). Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, M. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində dövrünün məşhur ərəbdilli “məqtəl”ləri arasında Əbu Mixnəfin “məqtəl” əsəri ilə “Məsərə-Tavusi” ifadəsi ilə İbn Tavadun “Məsərə” adlı “məqtəl”inin adını çəkmişdir. İbn Tavadun həyatı və elmi fəaliyyəti haqqında yazdığı “Orta əsrlər müsəlman alimi iş başında: İbn Tavadun və kitabxanası” (“A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and His Library”) adlı monoqrafiyasında Etan Kohlbergin də qeyd etdiyi kimi, İbn Tavadun “məqtəl” mövzusunda “Mələhuf əla qətlət-tüfuf” və “Məsərəş-şeyn fi qətlil-Hüseyn” adlı iki əsəri ilə əlaqəli fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Kohlbergin də qeyd etdiyi kimi, sözügedən əsərlərin əlyazmaları üzərində aparılacaq müqayisəli tədqiqatlar, həm Əbu Mixnəfə nisbət edilən Məqtəlül-Hüseyn” əlyazmaları ilə İbn Tavadun “Mələhuf” və yaxud “Məsərə” adlı məqtəl əsəri arasındakı əlaqənin təhlilinə imkan verəcəkdir (11, 43-44).

İbn Tavadun “Mələhuf” əsərinin giriş hissəsində kitabı, “Hüseyn ibn Əlinin məşhədinə Aşura ziyarətinə gələnlərin özləri ilə gətirməsi” məqsədilə yazdığını qeyd etmişdir (9, 87). Müəllif, bu ziyarətə gələnlərin özləri ilə ağır kitablar gətirməkdən qurtulması üçün ziyarətə əlaqəli hissənin bir kitaba toplanmasının vacib olduğuna qərar verdiyini, həmçinin zəvvarın ziyarət əsnasındakı vaxt darlığını da diqqətə alaraq əsərdə uzatma və təkrarlara yer vermədiyini bildirmiş və bunun vasitəsilə də “Məsbəhüz-zai və cənnətül-müsafir” adı əsərini özləri ilə daşmalarına ehtiyac qalmayacağını qeyd etmişdir (9, 87).

İbn Tavadun mövzunun əhəmiyyətinə ayırdığı əsərin giriş qismində ümeyyəoğullarının haqsız xilafətinə qarşı etiraz edən Hüseyn ibn Əlinin

şəhadətinin ümmət üçün önəmini vurğulamış (9, 83), Hüseyin ibn Əlinin Kərbəladakı faciəvi qətlini, yaxınlarının çəkdikləri əziyyətləri xatırladaraq ümmətin bunu unutmamasını, ağlarla, mərsiyələrlə daim xatırlamasını istəmiş, Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşdükləri zaman ailəsinə qarşı törətilənlərə görə ümmətin verəcəyi cavabı düşünməsinə (9, 85), bu faciə qarşısında ağlamağın və ətrafdakıları da ağlatmağın vacibliyini vurğulamışdır (9, 86). Beləliklə, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, əsərin əsas yazılma məqsədi Hüseyin ibn Əlinin məşhədini ziyarət edənlərin, onun faciəvi şəhadətini unutmaması və unudurmamasıdır. Bu səbəblə İbn Tavadusun əslində “Məqtəlül-Hüseyin” ənənəsi içində yazdığı bu əsərə “Məlhuf” (Qəm-qüsbəyə bətan) adı verməsi də kitabın yazılma məqsədinə uyğundur.

“Məlhuf” sadəcə tarixi hadisə ilə əlaqəli məlumatın oxucuya çatdırılması məqsədi daşmadığı üçün, orta əsr ərəb-islam tarixçiliyinin bəzi mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmir. Bu səbəblə İbn Tavadusun “məqtəl” növündəki bu əsərinin, erkən orta əsrlər ərəb-islam tarixçiliyinin məşhur nümunəsi olan Əbu Mixnəfin “Məqtəl”inin IX-X əsr ərəbdilli tarix mənbələrində qorunmuş nümunəsi ilə müqayisəsi zamanı mühüm fərqliliklər müşahidə olunur. İlk növbədə rəvayətlərin isnad zəncirini verən Əbu Mixnəfdən fərqli olaraq İbn Tavadus, bir neçə istisna xaric olmaqla ravi və yaxud mənbəyə istinad etmir. Digər tərəfdən tarixi hadisələrin təqdimi bəzi istisnalarla Əbu Mixnəfin əsərinə nisbətən xülasə xarakteri daşıyır. Əsərin hədəf kütləsinin ziyarətə gələn xalq kütləsi olduğuna dair İbn Tavadusun yuxarıda qeyd olunan fikirləri diqqətə alındıqda, tarixi mənbə olaraq yazılmış Əbu Mixnəfin “Məqtəl” əsərindən üslub və həcm etibarilə fərqlilik göstərməsi təbii qəbul edilə bilər. İbn Tavadusun istifadə etdiyi mənbə və rəvayət zəncirlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Təbəri-nin “Dəlailül-İmamə” əsərindən Əbu Məhəmməd Süfyan ibn Vəki, Əməş, Vaqidi və Zürrə ibn Xələc ardıcılığındakı rəvayət zənciri (9, 124-125), Məhəmməd ibn Davud əl-Qummi, Əbu Abdullah, Məhəmməd ibn Hənəfiyyə rəvayət zənciri (9, 127), “İbn Sədin rəvayəti” (9, 179) “İbn Rəbah rəvayət etdi” (9, 183) kimi mənbə və rəvayət zənciri. Müəllif hadisələri nəql edərkən ravi adını və yaxud ümumilikdə “ravilər” ifadələrindən istifadə edərək rəvayətin hansı isnad zənciri ilə gəldiyini açıq şəkildə qeyd etmir: “hədis ravilərinin dediyinə görə” (9, 92), “ravinin dediyinə görə” (9, 118, 131, 134, 135, 137, 138, 140, 145, 148, 150, 151, 154, 155, 160, 164,

165, 167, 170, 171, 172, 174, 175, 180, 182, 183 və s.), fərqli rəvayətləri nəql edərkən “başqa bir yolla rəvayət olunduğuna görə” (9, 141, 152) və yaxud “başqa yollarla rəvayət olunduğuna görə” (9, 169), “bəzi ravilərin dediklərinə görə” (9, s.170), “rəvayət olunduğuna görə” (9, 127, 154, 176, 178, 184), “bəzi rəvayətlərə görə” (9, 181).

İbn Tavadus “Məlhuf”u girişdən sonra xronoloji dövrə uyğun olaraq üç fəslə ayırmış, birinci fəslə “Qətdən əvvəlki hadisələr” (9, 89-142), ikinci fəslə “Qətlin təsviri” (9, 143-186), üçüncü fəslə isə “Qətdən sonrakı hadisələr” (9, 187-234) adlandırmışdır. Qeyd olunan xronoloji dövrlərlə əlaqəli İbn Tavadusun rəvayətlərinin təhlili zamanı, ilkin dövr ərəb-islam tarixi mənbələrindəki rəvayətlər müqayisə məqsədilə qarşılaşdırılmışdır.

“Qətdən əvvəlki hadisələr” adlı birinci fəslə Hüseyin ibn Əlinin anadan olmasına dair rəvayətlərlə başlayan müəllif, doğum tarixi ilə əlaqəli qısa məlumatdan sonra (9, 91), əlaqəli fəslin mühüm hissəsini yeni doğulmuş nəvəsini ümmətinin qətl edəcəyinə dair Məhəmməd Peyğəmbərin ilahi mənbədən aldığı xəbərdən duyduğu narahatlıq və kədərinə bildiren rəvayətlərə ayırır. Bu rəvayətlərdə Cəbrailin, digər mələklərin və fəvqəltəbii varlıqların Hüseyin ibn Əlinin Kərbəladə Yezid adlı birisi tərəfindən qətl ediləcəyi, Hüseyin ibn Əlinin Həbil-Qabil hadisəsindəki Həbil kimi mükafatlandırılacağı, qatillərinin isə Qabil kimi cəzalandırılacağı, Məhəmməd Peyğəmbərin qətl ediləcək nəvəsinin şəhadəti üçün duaları, düşmənləri üçün bədduaları, ümmətinin əmanətə sahib çıxmasına dair şikayətlərinə dair rəvayətlərə yer verilir (9, 92-96).

Hüseyin ibn Əlinin həyatının Kərbəla hadisəsinə qədərki dövrünə dair məlumatlara ayrılmış birinci fəsildə, Yezid ibn Müaviyənin xilafətinə qədərki həyatı yalnız onun qətl ediləcəyinin öncədən bilinməsinə dair rəvayətlərlə məhdudlaşdırılmış, bu rəvayətlərin ardından xronoloji olaraq 50 ildən çox dövrə aid hər hansı bir məlumat verilmədən Müaviyə ibn Əbu Süfyanın vəfatı ilə başlayan hadisələr nəql olunmuşdur (9, 96). Həmin fəsildə Mədinə valisi Vəlidin Hüseyin ibn Əlidən biət alması, Mərvan ibn Həkəmin müdaxiləsi ilə ümeyyəoğulları-həşimoğulları ədavətini gündəmə gətirən dialoqlara, Hüseyin ibn Əlinin “xilafətin Əbu Süfyan ailəsinə xilafətin haram olduğuna” dair Məhəmməd Peyğəmbərə nisbət edilən sözlərinə yer verilir (9, 96-99). Hüseyin ibn Əlinin Mədinədən Məkkəyə gedişinə qısaca yer verildikdən sonra Məkkədə Kufə və

Bəsrə əhalisi ilə məktublaşmalarına, hər iki tərəfin təfsilatlı məktub mətnlərinə yer verilir (9, 101-113). Kufəlilərin məktubları diqqətə alınaraq Kufəyə göndərilən Müslim ibn Əqilin fəaliyyətləri Məkkədəki hadisələrə paralel şəkildə təsvir olunur (9, 107-123).

Ümumilikdə əsərin tamamına hakim olan əməvi-haşimi rəqabəti vurğusu, birinci fəsildəki məktub və dialoq mətnlərində daha çox müşahidə olunur. Məsələn, Vali Vəlid və Mərvan ibn Həkəm kimi ümeyyəoğulları mənsubları ilə Hüseyn ibn Əli arasındakı dialoqlarda hadisənin təfsilatına dair geniş məlumatı (9, 97-99), Hüseyn ibn Əlinin göndərdiyi məktubla onun adına Bəsrədə tərəfdar toplayan Yezid ibn Məsudun ümeyyəoğullarını hicv edən xitabını (9, 111), Hüseyn ibn Əli və ailəsini mədhedən məktubunu (9, 113) buna nümunə göstərmək olar.

Birinci fəslin rəvayətləri Hüseyn ibn Əlinin Mədinə və Məkkədəki fəaliyyətləri baxımından dəyərləndirilərkən, bir neçə mühüm nöqtədə erkən orta əsrlər ərəb-islam tarixçiliyinin digər mənbələrindən fərqləndiyi görülür. Bunlardan birincisi Müaviyə ibn Əbu Süfyanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezid ibn Müaviyənin Hicazdakı siyasi müxaliflərinə dair təlimatı haqqındadır. İbn Tavsun hadisə ilə əlaqəli nəql etdiyi rəvayətə görə, Yezid ibn Müaviyə Mədinə valisinə göndərdiyi məktubda Hüseyn ibn Əlinin biət etməsini, imtina edərsə qətl edilərək başının xəlifəyə göndərilməsi təlimatını vermişdir (9, 96-97).

Hələ Müaviyə ibn Əbu Süfyanın hakimiyyəti dövründə Yezidin vəliəhdliyinə biət etməmiş, aralarında Hüseyn ibn Əlinin də olduğu müxalifləri ilə əlaqəli xəlifə olduğdan sonra Yezidin valiyə göndərdiyi təlimatın məzmununa dair mənbələr arasında ziddiyyət sayılacaq qədər fərqliliklər mövcuddur. Biətdən imtina etdiyi halda Hüseyn ibn Əlinin boyununun vurulmasına dair Yezidin qəti təlimatından bəhs edən İbn Tavsun rəvayətini dəstəkləyən rəvayətlər Yaqubi və İbn Əsəm əl-Kufi kimi IX-X əsrlərin tarixçiləri ilə yanaşı, XII əsr müəlliflərindən İbn Şəhraşubun "Mənaqib" əsərində də keçməkdədir (20, II, 241; 6, II, 75; 8, IV, 88). Yezidin təlimatının xüsusiyyəti ilə əlaqəli tam zidd bir rəvayətə yalnız İbn Sədin "Təbəqat"ında rast gəlinir. Burada qeyd olunduğuna görə Yezid, Mədinə əhalisinin biətini tələb edərkən atasının vəsiyyətini diqqətə alaraq

xaricindəki müəlliflərin əsərlərində Yezid ibn Müaviyənin Hüseyn ibn Əliyə qarşı bu təlimatını dəstəkləyən rəvayətlərə yer verilmir. Mədinəlilərdən alınacaq biət barəsində Yezidin göndərdiyi məktubla əlaqəli Təbərində keçən Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə Müaviyənin vəfatından sonra xilafətə gələn Yezid, Mədinə valisi Vəlid ibn Ütbə ibn Əbu Süfyana atasının vəfat etdiyini bildiren bir məktub yazmış, həmin məktubla birlikdə bir də sanki ələ keçməsindən ehtiyat etdiyi üçün kiçik bir kağız parçasına Hüseyn ibn Əli, Abdullah ibn Ömər və Abdullah ibn Zübeyrdən biət alarkən tolerantlıq göstərməməsini istəmişdir (16, III, 269).

Birinci fəsildə Hüseyn ibn Əlinin Mədinədəki fəaliyyətləri haqqında İbn Tavsun rəvayətlərinin digər mənbələrlə fərqlilik göstərən bir digəri mövzusu vali ilə Hüseyn ibn Əli arasındakı dialoqun təfsilatı haqqındadır. Əksər mənbələrdə qeyd olunduğuna görə Mədinə valisi Vəlid ibn Ütbənin dəvəti ilə valilik sarayına gedən Hüseyn ibn Əli ilə Mədinə valisi arasında Mərvan ibn Həkəmin də müdaxiləsi əsasında mübahisə yaranmışdır (20, II, 241; 6, II, 76; 16, III, 270; 8, IV, 88; 9, 97). İbn Tavsun rəvayətinə görə bu mübahisədən sonra Hüseyn ibn Əli Yezid ibn Əbu Süfyana biətin doğru olmayacağını əsaslandıraraq dəlillərini valiyə sadalamışdır. İbn Tavsun nəql etdiyi bu rəvayətə görə Hüseyn ibn Əli "Allahın mələklər göndərərək risalət verdiyi Peyğəmbərin Əhli-Beytinə mənsub olduğunu, Yezidin isə açıqca günah işləyən fasiq, şərab içən və öldürülməsi qadağan olan cana qıyan biri olduğunu, bu səbəblərə görə ona biətin doğru olmadığını, səhər açıldıqda hansının xilafətə və biətə daha layiq olduğunu görəcəklərini" (9, 98) söyləmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Tavsun bu rəvayəti ilə İbn Əsəm və Xarəzminin rəvayətləri arasında paralellik mövcuddur (6, II, 80; 19, I, 267).

Siyasi hakimiyyətə qarşı mövqeyi diqqətə alındıqda əsasən Hüseyn ibn Əli ilə Mərvan ibn Həkəm arasındakı münasibətlərin qənaətbəxş olmadığını, buna görə vali sarayında ciddi mübahisə yaşandığına dair rəvayətləri doğru qəbul etmək mümkündür. Üstəlik, bəzi siyasi amillər Mərvanın biətdən imtina edən Hüseyn ibn Əlinin qətlini tövsiyə etməsinə səbəb ola bilərdi. İlk növbədə misirli tarixçi Mahmud əl-Aqqadın "Əbüş-Şühəda Hüseyn ibn Əli" adlı əsərində təsbit etdiyi kimi Hüseyn ibn Əlinin

edilməsi Yezid ibn Əbu Süfyana qarşı yaranacaq nifrətin onun hakimiyyətdən salınmasına, beləliklə Müaviyədən sonra xilafət məqamında gözü olan Mərvanın arzusuna qovuşmasına, daha da əhəmiyyətli, fürsət düşmüşkən Hüseyin ibn Əli kimi bir müxalifdən də qurtulmasına səbəb ola bilərdi (1, 26). Lakin, İbn Tavusun rəvayətində Yezidə biətədən imtina ilə əlaqəli Hüseyin ibn Əlinin adından qeyd olunanlar diqqətə alındıqda, hələ xəlifəliyinin başlanğıcında olan və kimsəni öldürdüyü məlum olmayan Yezidin qatil olduğunu söyləməsinin, üstəlik qəti şəkildə biət etməyə-cəyini bildirdikdən sonra zorakılıq tətbiq olunmadan azad buraxılmasının mümkün olmadığı qeyd olunmalıdır.

Yezid ibn Müaviyəyə biətə əlaqəli İbn Tavusun nəql etdiyi rəvayətlərdə Mərvan ibn Həkkəmlə Hüseyin ibn Əli arasında digər mənbələrin təsdiqləmədiyi növbəti bir mübahisədən bəhs olunur. Bu rəvayətə görə vali Vəlidin Yezidə biətə çağırdığı günün ertəsi Hüseyin ibn Əli ilə Mərvan ibn Həkkəm arasında kimin xilafətə layiq olduğuna dair yeni bir mübahisə başlamışdır. İbn Tavusun rəvayətinə görə, Mərvan ibn Həkkəm Hüseyin ibn Əlidən Yezid ibn Müaviyəyə biət etməyi tələb etmiş, buna qarşılıq Hüseyin ibn Əli isə Məhəmməd Peyğəmbərdən "hakimiyyətin ümyyəoğullarına qadağan (haram) edildiyinə" dair hədisini rəvayət etmişdir (9, 98-99). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin rəvayət İbn Əsəm (6, II, 82-83) xaricində hadisədən bəhs edən digər mənbələrdə qeyd olunmur.

İbn Tavusun rəvayətlərinin digər mənbələrdən fərqləndiyi bir digər məsələ, əsərdə keçən mübaliğəli rəqəmlərlə əlaqəlidir. Bu, ilk növbədə Məkkədə olduğu əsnada Hüseyin ibn Əlinin kufəliklərlə və bəsrəliklərlə məktublaşmasına dair təfsilatlarla əlaqəlidir. Təbərinin Əbu Mixnəfdən nəql etdiyi rəvayətə görə Kufəliklər Əməvi hakimiyyətini protest etmək məqsədilə Kufə valisinə itaət etmədiklərini, Kufəyə gəldikdə onun əmrini gözləyən bir ordu olduğuna dair Məkkədəki Hüseyin ibn Əliyə ardıcıl dəvət məktubları göndərirdilər (3, s. 17-20; 16, III, 277-278; 2, III, 269-270; 13, II, 36-38). Kufəliklərin göndərdikləri məktubların sayı ilə əlaqəli Əbu Mixnəfin müstəqil "Məqtəül-Hüseyn" əsərində 50, eyni müəllifin Təbərinin "Tarix" əsərində 53 məktubdan bəhs olunduğu halda, İbn Tavus məktub səhifəsinin 150-ə çatdığını göstərir və bir gün ərzində 600 məktub aldığı, məktub sayının ümumilikdə 12000-ə çatdığını qeyd edir (9, 105). Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Tavusun bu rəvayətinin birinci hissəsi Müfid və İbn Şəhrəşubun rəvayətləri ilə qismən paralellik göstərir (13, II, 38; 7, IV, 90).

Birinci fəsildə İbn Tavusun rəvayətlərini digər mənbələrdən fərqləndirən bir digər məsələ, Hüseyin ibn Əlinin Yezid ibn Müaviyə əleyhində Bəsrə əhalisi ilə məktublaşması haqqındadır. Əbu Mixnəfdən nəql olunan rəvayətə görə Hüseyin ibn Əli, Müslim ibn Əqilə Kufəyə göndərdikdən sonra İraqın bir digər böyük şəhəri olan Bəsrə əhalisinin dəstəyini istəyən bir məktub göndərmişdir. Bu məktubda o, Məhəmməd Peyğəmbərin fəzilətlərini saydıqdan sonra hakimiyyətin onun ailəsində olmasının zəruriliyinə baxmayaraq, indiyə qədər ondan məhrum edildikləri, beləliklə iqtidar hüququnun təkrar ailəsinə verilməsi və sünənin ihya edilməsi kimi siyasi-dini olmaqla iki məsələyə diqqət çəkərək dəstək istəmişdir (3, s. 22-23; 6, II, 100-101; 16, III, 280-281; 9, 110). Bu rəvayət mətni ilə əlaqəli ümumilikdə ilk dövr mənbələrindəki rəvayətlər məhdud olmaqla birlikdə, İbn Tavusun nəql etdiyi rəvayətə Bəsrə əhalisinin Hüseyin ibn Əlinin məktubuna müsbət reaksiya verdiklərinin təfərrüatları qeyd olunmuşdur. Bu rəvayətə görə Hüseyin ibn Əlinin məktubla müraciət etdiyi bəsrənin nüfuzlu simalarından Yezid ibn Məsud, məktubu aldıqdan sonra mənsub olduğu Təميم qəbiləsinin Amir, Səd və Hənzələ qollarını toplayaraq onlara xitab etmiş, xitabında onların daha əvvəl Əxnəf ibn Qeysin təsiri altında qalaraq Cəməl döyüşündə Əli ibn Əbu Talibə qoşulmamaqla etdikləri səhvi Hüseyin ibn Əlinin üsyanına qatılmaqla düzəldə biləcəklərini söyləmiş və qəbilələrdən aldığı müsbət cavabı məktub vasitəsilə Hüseyin ibn Əliyə bildirmişdir. Hüseyin ibn Əli məktubu oxuduqdan sonra xeyir-dua etmiş, Yezid ibn Məsud isə dəstək üçün yola çıxdığı zaman artıq Hüseyin ibn Əlinin qətləndiyi xəbərini alaraq kədərlənmişdir (9, 110-113).

Daha erkən dövrə aid mənbələrdə qeyd olunmayan İbn Tavusun bu rəvayətinin tarixi həqiqətlərə uyğunluğu bir neçə cəhətdən ixtilaflıdır. İlk növbədə Hüseyin ibn Əlinin məktub göndərdiyi Bəsrənin nüfuzlu şəxsləri arasında adı keçən Yezid ibn Məsud haqqında başqa mənbələrdə məlumata rast gəlinməməsi, onun Təbərində adı çəkilən Yezid ibn Nübeyt adlı şəxslə qarışdırıldığı ehtimalına yol açır. Digər tərəfdən Təbərində çox qısa və üstüqapalı şəkildə keçən rəvayətdə (16, III, 278) Bəsrədə ümumilikdə Əli ibn Əbu Talib tərəfdarları olaraq bilinən Əbdülqeyis oğullarından Yezid ibn Nübeyt adlı birisinin Hüseyin ibn Əliyə dəstək olmaq üçün yaxınlarına müraciət etdiyi, lakin vali Übeydullah ibn Ziyadın zülmündən

qorxan qohumlarından dəstək görmədiyi üçün iki oğlu ilə birlikdə Məkkə yaxınlığındakı Əbtahda (21, I, 74) Hüseyn ibn Əlinin dəstəsinə qoşulduğu və onunla birlikdə şəhid olduğu rəvayət edilir. Təbəriyədəki rəvayətdə Əli ibn Əbu Talibin tərəfdarları arasında olduğu halda Übeydullahın zülmündən qorxan bir nəfər qəbilənin qeyri-Ərəblər rəvayətində Cəmal döyüşünə iştirak etmədiyi halda Hüseyn ibn Əli üçün hər şeyi gözə alan cəsur üç qəbilənin alması, rəvayətdə keçən nitqlərdə Müaviyənin haqsız yerə ələ keçirdiyi hakimiyyətiylə başlamış Əməvilər dövlətinin qeyri-qanuniliyi, Yezidin fasiqliyi, Hüseyn ibn Əlinin məxluqat üzərində hüccət olması kimi mütləq ifadələrin istifadə olunmasına baxmayaraq (9, 110-113) vaxtında hər hansı bir dəstək verilməməsi rəvayətin sonrakı dövrlərdə dəyişikliyə məruz qalaraq təfərrüatlı şəkllə salındığı qənaəti yaradır.

Yekun olaraq Hüseyn ibn Əlinin Bəsrə əhalisinə məktub yazaraq qələbdən dəstək istəməsi məsələsi mənbələrdə rəvayət olunmaqla yanaşı, Bəsrə xalqının kütləvi şəkildə hər hansı bir fəaliyyətə başladıklarından danışmaq mümkün deyil. Bunun səbəbi isə Bəsrə valisi Übeydullah ibn Ziyadın onlar üzərindəki təsirli nüfuzu ilə birlikdə xalqın özünün də mövcud iqtidara qarşı qiyam edəcək psixoloji və sosial hazırlıqsızlığına bağlı ola bilər. Belə olan halda Hüseyn ibn Əli üçün kufəliklərin dəstəyini qəbul etməyin ən uyğun yol olduğunu düşünmək olar.

İbn Təvusun rəvayətlərində erkən dövr mənbələri ilə fərqlilik göstərən məsələlərin bir qismi Müslim ibn Əqilin Kufədəki fəaliyyətlərinə dairdir. Erkən dövr ərəb-islam tarixi mənbələrindən bir çoxunda Hüseyn ibn Əliyə vəd olunan kufəliklərin dəstəyini sonuna qədər ələ bilməyən Müslim ibn Əqil, nəhayət valisi Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi hərbi dəstə ilə bir müddət vuruşduqdan sonra Məhəmməd ibn Əşasın verdiyi əman üzərinə təslim olmaq məcburiyyətində qalmışdır (12, III, 68; 16, III, 289; 11, 104; 13, II, 58-59). İbn Təvusun rəvayətinə görə isə Müslim ibn Əqil verilən əmanı qəbul etməmiş, son nəfəsinə qədər mübarizə edib hiylə ilə ələ keçirilmişdir. İbn Təvus Müslim ibn Əqilin qəhrəmancasına döyüşdüyünü təsvir edərkən, onunla xəlifə Əli ibn Əbu Talib arasında bənzətmədən istifadə edir “çox sayda düşmən öldürən Müslimin əlindəki qılıncı Əli ibn Əbu Talibin “Zülfıqar”ını xatırladırdı” (8, 120). Əsasən Müslim ibn Əqilin Übeydullahın haqsız dəstəsinə qarşı Kufədə qəhrəmanlıqla döyüşdüyü

rəvayətində rast gəlinməsə də, Əbu Mixnəfin “Məqtülül-Hüseyn” əsərində təfərrüatlı şəkildə təsvir olunduğu kimi, Übeydullahın göndərdiyi 500 nəfərlik hərbi dəstəyə iki dəfə əlavə əsgər istəyəcək qədər zərbə vuran Müslim ibn Əqilin öldürdüyü kufəli sayı 1000-ə keçdikdən sonra onun təslim olmayacağını gören ordu rəhbəri Məhəmməd ibn Əşas hiylə ilə ələ keçirmişdir (3, 29-32). XII əsr müəlliflərindən İbn Şəhraşub isə, Müslimin üzərinə göndərilən 70 nəfərlik dəstənin 41-ni öldürdüyünü (8, IV, 93-94), İbn Təvusun rəvayətinə bənzər şəkildə İbn Əsəm də Müslimin əmanı qəbul etməyib döyüşərək hiylə ilə ələ keçirildiyini dəstəkləyən rəvayətlər qeyd edir (6, II, 118-119; 8, IV, 94). İbn Təvus və digər müəlliflər arasında əlaqəli rəvayətlərin təhlilinin də göstərdiyi kimi, bu rəvayətlərdə erkən dövr mənbələrində qeyd olunmayan mübahiləli məsələlər və fəsilətlər diqqət çəkir.

İbn Təvusun birinci fəsilə üzərində durduğu məsələlərdən bir digəri Hüseyn ibn Əlinin Məkkədən Kufəyə getmə səbəbi ilə əlaqəlidir. İbn Təvus, Hüseyn ibn Əlinin Kufəyə getmə səbəbini kiçik qardaşı Məhəmməd ibn Hənəfiyyə ilə aralarında keçən dialoqlar vasitəsilə oxucuya çatdırır. Bu dialoqlara görə Məhəmməd ibn Hənəfiyyə atasına və həmişə qardaşı Həsən ibn Əliyə xəyanət edən kufəliklərdən Hüseyn ibn Əliyə də xəyir gəlməyəcəyini xəbərləmişdir. Hüseyn ibn Əli isə öz növbəsində Yezidin Məkkədə ona qarşı törədəcəyi cinayətlə Məkkənin müqəddəsliyinə xələf gətirəcəyindən duyduğu narahatçılığını kiçik qardaşına bildirmişdir. Bunun qarşılığında Məhəmməd ibn Hənəfiyyə Yəməna getməyi tövsiyə etmiş, Hüseyn ibn Əli bu barədə düşünəcəyini demişdir (9, 127-128).

Məhəmməd ibn Hənəfiyyə ilə aralarındakı dialoqdan bir gün sonra Hüseyn ibn Əli artıq Kufəyə yola çıxmağa qərar vermişdir ki, İbn Təvusunun bu qərarını ilahi müdaxilənin nəticəsi olaraq izah edir. Rəvayətdə təfəsilətlə şəkildə qeyd olunduğuna görə Hüseyn ibn Əli öncəki gecə rəyasında gördüyü babası Məhəmməd Peyğəmbərdən “Allah səni şəhid görmək istəyir” təlimatını almışdır. Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin belə bir səfərə qadın və uşaqlarla birlikdə çıxılmasının səbəbini soruşmasına Hüseyn ibn Əlinin cavabı “Allah onları əsir görmək istəyir” sözləri ilə yenə ilahi təqdirə əlaqələndirilmişdir (9, 128). Məsələyə bənzər cəhətdən baxan Müfid

Əli Əbi Talib” əsərində İbn Şəhraşub isə sadəcə Hüseyn ibn Əlinin öldürülməyini hiss etdiyini nəql etmişdir (8, IV, 94).

Əsəsin İbn Tavsun rəvayətində də keçən tarixə ilahi müdaxilə yanaşması erkən dövr ərəb-islam tarixçiliyində nadir təsadüf edilən hadisə deyil. Bununla birlikdə, erkən dövr mənbələri Hüseyn ibn Əlinin Kufəyə gedişinin tarixi hadisə olaraq sosial-siyasi səbəblərini izaha imkan verəcək məlumatlarla da zəngindir. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə Kufədəki və-

ziyyətin əleyhinə dəyişdiyindən xəbərsiz olan Hüseyn ibn Əli, Müslimin Übeydullaha qarşı üsyanından təxminən bir ay əvvəl göndərdiyi məktuba görə ora getmək üçün tədərük görməyə başlamışdır (2, III, 378; 16, III, 301; 13, II, 71).

Yezidə bət etmədən Məkkədə qalmasına icazə verilməyəcəyini başa düşən Hüseyn ibn Əlinin, Müslimin dövlətindən dərhal sonra Məkkədən ayrılmasının, Həcc mövsümünün demək olar ki sonuna qədər orada gözlədikdən sonra həcc ümrə ilə əvəz edib Kufəyə doğru yola çıxmasının siyasi-ictimai səbəbləri üzərində durmaq lazımdır.

İlk növbədə Hüseyn ibn Əli həcc mövsümü başlamadan Kufəyə doğru yola çıxmasının Məkkədəki Əməvi məmurları tərəfindən dərhal təsbit edilib mane olunacağını və daha sərt tədbirlər alınacağını nəzərə aldığı üçün həcc ziyarətinin başlamasını gözləmiş ola bilər. Beləliklə Həcc mövsümünün sonuna qədər Məkkədə qalmaqla həcc müddətində bir tərəfdən dövlət adamlarının diqqətini müvəqqəti olaraq özündən kənarlaşdırmağa nail ola, digər tərəfdən müxtəlif bölgələrdən gəlmiş hacılara öz fikirlərini çatdırma imkanı əldə edə bilərdi. Ehtimal etmək olar ki, həmin müddət ərzində Məkkədə özünə kifayət qədər tərəfdar toplaya bilməməsi Kufəyə getməyə qəti qərar verməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə Hüseyn ibn Əli hər kəsin diqqətinin həccin son günlərindəki ayınların yerinə yetirilməsində olduğu bir zamanda Əməvi xilafətinin Məkkədəki dövlət məmurlarının ona kifayət qədər vaxt sərf etməyəcəyini düşünmüş ola bilər.

İbn Tavsun birinci fəsilə üzərində durduğu bir digər mövzu, Məkkədən Kərbəlaya qədərki səfərində Hüseyn ibn Əlinin qərarı ilə əlaqəlidir. Bu rəvayətlərə görə Hüseyn ibn Əli Məkkədən Kufəyə doğru yola düşdükdən sonra Müslim ibn Əqilin Kufədəki fəaliyyətinin uğursuzluqla nəticələndiyi və qətl edildiyi, kufəlilərin Əməvi valisi Übeydullah ibn Ziyadın təlimatlarına görə hərəkət etdiyinə dair aldığı məlumatlara baxma-

yaraq geri dönməmişdir (9, 130-138). İbn Tavsun birinci fəslin son qisminə verdiyi rəvayətə görə Hürri ibn Yezidin ordusu ilə qarşılaşdıqdan sonra Kərbəla adlı yerə çatdıqda Hüseyn ibn Əli “bura bizim heyvanlarımızın dayanacağı, qanımızın axıdılacağı, qəbrimizin qazılacağı, ailəmizin əsir olunacağı, babamın mənə haqqında danışdığı yerdir” sözlərilə həmin yerin qətl yeri olacağını yaxınlarına bildirmiş və qafilə matəm əhval-ruhiyyəsinə bürünmüşdür (9, 139-142).

Kərbəla döyüşünün təsvirində ayrılmış ikinci fəsil Hüseyn ibn Əlinin dəstasının Ömər ibn Sədin başçılığında Əməvi ordusu ilə qarşılaşması hadisəsi ilə başlamışdır. İbn Tavsun rəvayətinə görə kufəlilərdən ibarət 4000 nəfərlik Əməvi ordusu Kufə valisi Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi əlavə hərbi güc vasitəsilə 20000-ə çatmışdır (9, 145). Hüseyn ibn Əlinin Kərbəlada döyüşdən əvvəl kufəlilərin ordusuna ailəsinin fəzilətlərini anladığı xütbəsində (9, 145-147) peyğəmbərin qılıncını qurşanması və amməməsini geyinməsi vurğulanmışdır (9, 147). İbn Tavsun rəvayətləri arasında rast gəlinən fəvqəltəbii faktlardan bir digəri savaşa başlamadan əvvəl Hüseyn ibn Əliyə mələklərdən ibarət ordunun göndərilməsi ilə əlaqəlidir. İbn Tavsun rəvayətinə görə düşmənlərə qarşı dəstək və Allaha qovuşmaq seçimləri verilən Hüseyn ibn Əli ikincisini seçərək birincisindən imtina etmişdir (9, 158-159).

İbn Tavsun ikinci fəslin böyük qismini Hüseyn ibn Əlinin tərəfdarlarının ağır şərtlərdə kufəlilərə qarşı mübarizə aparaq şəhid edilmələrinin təfəsilatlı şəkildə nəqlinə ayırmışdır (9, 146-176). Şübhəsiz ki, Kərbəla hadisəsi müsəlman xalqların tarixində əsrlər boyu “Məqtülül-Hüseyn”lərin yazılmasına təsir edəcək qədər mühüm rol oynamışdır. Bunda yalnız Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsinin göstərdiyi qəhrəmanlıq və şəhidliyin deyil, həm də Hüseyn ibn Əlinin və yaxınlarının faciəli şəkildə qətlə yetirilməsindən doğan kədər də mühüm rol oynamışdır. İbn Tavsun “Məlhuf”u yazma məqsədinə dair daha əvvəl qeyd olunanlar diqqətə alındıqda, xüsusilə ikinci və üçüncü fəsildə rəvayətlərin nəqlində üslub fərqi səbəbi anlaşıdır. Hüseyn ibn Əliyə qarşı döyüşən ordunun rəhbəri Ömər ibn Sədin və digərlərinin adının əsərdə ilk keçdiyi yerlərdə hər hansı əlavə məlumata yer verilməsinə baxmayaraq Hüseyn ibn Əlinin qətlə əsnasında həm Sədin, həm də faciənin baş verməsində bilavasitə rol almış digər kufəlilərin adları qarşısında “Allahın lənəti olsun” ifadəsinin

istifadəsi daxil olmaqla ümumilikdə emosional üslubdan istifadə olunmuşdur (9, 172-176). İkinci fəsildə ayrıca Hüseyn ibn Əlinin və yaxınlarının qatillərindən danışarkən onların bir çoxundan 685-ci ildə İraqda Kərbəlanın intiqamını bayraq tutaraq üsyan edən Muxtar əs-Səqəfi tərəfindən necə cəzalandırıldıklarını da vurğulamışdır (9, 169, 178, 179, 183). İbn Tavus, birinci fəsildə olduğu kimi ikinci fəsildə də, xüsusilə Hüseyn ibn Əlinin şəhadətinin ardından baş verən bəzi fəvqəltəbii hadisələrdən bəhs etmişdir (9, 176-186).

İbn Tavus "Məlhuf"un Hüseyn ibn Əlinin qətlindən sonrakı hadisələrə ayırdığı üçüncü fəslində Kərbəla şəhidlərinin və sağ qalanların aqibəti haqqında təfsilatlı rəvayətlərə yer verir. Xüsusilə Əli ibn Hüseyn və Zeynəb binti Əlinin Kufəyə girərkən xalqa xitabı ilə onların vicdanına təsir etməsi (9, 192-199), Əli övladının qınayıcı sözləri qarşısında öz dönüklüklərinə peşman olan kufəlilərin ağlayaraq Hüseyn ibn Əlinin həyatda qalmış oğlu Əli ibn Hüseynə dəstək təklif etmələri anlatılır (9, 199-200). Kərbəla şəhidlərinin əvvəlcə Kufəyə, ardından Dəməşqə aparılan kəsik başlarına və əsirlərə qarşı Kufədə Übeydullahın, Dəməşqdə Yezid ibn Müaviyənin göstərdiyi təhqiramiz rəftardan təfsilatlı şəkildə bəhs olunur (9, 210-225). Əli ibn Hüseynlə birlikdə Kərbəla yollarının Mədinəyə gəlişinə dair (9, 225-230) rəvayətlər nəql edilir və əsər, atasının və yaxınlarının faciəvi qətləminin təsiri ilə ömrünün qırx ilini ağlamaqla və gecə-gündüz ibadətə həsr etməklə keçirən Əli ibn Hüseynin həyatına dair mənqibəvi rəvayətlərlə bitir (9, 233-234).

XIII əsrin cəhddüli "məqtəl" nümunəsi olaraq İbn Təvusun "Məlhuf əla qətlət-tüfuf" əsəri, VIII-IX əsrlərdə yazılan ilk "Məqtəlül-Hüseyn" nümunələri ilə müqayisədə bəzi fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. İlk növbədə əsərdə bəzi istisnalar xaric, orta əsrlər ərəb-islam tarixçiliyinin iki xüsusiyyəti olan rəvayətin isnad zənciri və nəql olunan mənbədən istifadə etmə metodlarından tarixi rəvayətlərin təqdimi zamanı sistemli şəkildə istifadə olunmamışdır. Digər tərəfdən İbn Tavus, "Məlhuf"da hadisələrin təsviri zamanı fəvqəltəbii hadisələrə də yer verir ki, əsasən orta əsrlər ərəb-islam tarixçiliyi üçün bu istisna deyil. Ümumilikdə tarixin ilahi iradəsinin müdaxiləsi nəticəsində varanan hadisələr zənciri olaraq qəbulması, xüsusilə

680-ci ildə Hüseyn ibn Əlinin Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyənin Kufə valisi Übeydullah ibn Ziyadın təlimatı ilə Kərbəlada şəhid edilməsinin öncədən bilindiği və ilahi iradənin təcəlli etməsi şəklində təqdim olunduğu rəvayətlərdə də eyni yanaşmaya rast gəlinir. Bununla birlikdə, ilk dövr ərəb-islam tarixçiliyi məsələlərinin qəbiləçilik, xüsusilə Əməvi-Haşimi mübarizəsi kimi siyasi, ictimai və iqtisadi səbəblərin yaratdığı münasibətlər diqqətə alınmadan təhlili doğru nəticələr verməyəcəkdir. Digər tərəfdən ümumilikdə müsəlman xalqların, xüsusilə erkən dövr ərəb-islam tarixində mühüm rolu olan Məhəmməd Peyğəmbər və onun ailəsi ilə əlaqəli şəxslərin tarixi şəxsiyyətləri ilə mənqibəvi şəxsiyyətləri arasındakı sərbəddin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirən bu yanaşmanın, peyğəmbərin nəvəsi olması, Kərbəlada göstərdiyi qəhrəmanlıq və cəsarət səbəbi ilə Hüseyn ibn Əli haqqında yazılmış, "agiografik" növdən sayılan "məqtəl"lər haqqında da demək mümkündür.

İbn Tavusun nəql etdiyi müəyyən rəvayətlər ilə eyni mövzuda Məsudi, Bəlazüri, Təbəri kimi klassik ərəb tarixçilərinin əsərlərindəki rəvayətlərin qarşılıqlı təhlilinin də göstərdiyi kimi, rəvayətlər arasında mühüm fərqliliklər mövcuddur. İbn Tavusun əsərində rəvayətlərin ədəbi üslubda təsviri daha bariz hiss olunur. Hadisənin qəhrəmanı Hüseyn ibn Əlinin şəhadətinə qədərki prosesdə təqib etdiyi yol, Yezid ibn Müaviyənin müxalifətə qarşı tədbirsiz, qəddar və sərt siyasəti, haşimoğulları mənsublarının Kərbəlada göstərdikləri igidlik nümunəsi və digər mövzularla əlaqəli təfsilatlarla bu fərqlilikləri görmək mümkündür. Xüsusilə kufəli və bəzəli tərəfdarların əsərlərində, kufəlilərin cəduvədəki əsərlərin əsasında dair mübaligəli rəqəmlər diqqətə alındıqda, İbn Tavusun əsərinin ümumi xətlərinə uyğun olaraq hadisənin gedişatını tarixi haqiqətlər çərçivəsində nəql etsə də, rəvayətlərdəki təfsilatlarla tarixi yöndən ədəbi xüsusiyyət qazandığını görmək olar. Tarix mənbəsi olaraq yazılan ilk dövr "məqtəl" ədəbiyyatından fərqli olaraq İbn Tavusun "Məlhuf"u daha çox tarixi-ədəbi növə yaxınlaşmışdır.

Yekun olaraq demək olar ki, İbn Tavusun "Məlhuf əla qətlət-tüfuf" əsəri Hüseyn ibn Əlinin məşədinə asura ziyarətinə gedənlərin Kərbəla hadisəsinin kədrini dərinlən hiss edərək ağlaması və ətrafındakıları ağ-

məqtəllər arasında yazıldığı dövrdən öz yerini qoruduğu, üç əsr sonra görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzulinin “məqtəl” əsəri olan “Hədiqə-tüs-süda”-sında bir mənbə kimi ondan bəhs etməsindən anlaşılmaqdadır.

Mənbələr və Ədəbiyyat

1. Aqqad Mahmud ibn İbrahim. Əbuş-şühada Hüseyn ibn Əli. Qahirə: Darül-hilal, 1964, 193 s.
2. Bəlazüri Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Ənsabül-əşraf. On üç cildə. III cild, Beyrut: Darül-fikr, 1996, 487 s.
3. Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya. Məqtəül-Hüseyn və məsrəü əhli beytihi və əshabihi fi Kərbəla. Bağdad, 1977, 103 s.
4. Güngör Şeyma, “Maktel”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul 2003), XXVII, s. 455.
5. Günther Sebastian. Maqatil Literature in Medieval Islam. Journal of Arabic Literature. XXV. Leiden: E.J.Brill, 1994, s. 192-212.
6. İbn Əsəm Əbu Məhəmməd Əhməd əl-Kufi. əl-Fütuh. Üç cildə. II cild, Beyrut: Darül-fikr, 1992, 504 s.
7. İbn Səd Əbu Abdullah Məhəmməd. ət-Təbəqatül-kübra: ət-Təbəqatül-xamisa minəs-səhabə. İki cildə. I-II, Taif: 1993, 524 s.
8. İbn Şəhrəşub Məhəmməd ibn Əli. Mənaqib Ali Əbi Talib. Dörd cildə. IV cild, Beyrut: Darül-ədva, 1985 448 s.
9. İbn Tavus Əbül-Qasım Radiyüddin Əli ibn Musa. Kitabül-məlhuf əla qətlət-tüfuf (red. Fəris Təbriziyən). Darül-əsvə, 1414, 264 s.
10. İsfahani Əbül-Fərəc Əli ibn Hüseyn, Məqatilüt-Talibiyyin, Beyrut, 1987, 854 s.
11. Kohlberg Etan, A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and his Library, Leiden, Brill, 1992, 470 s.
12. Məsudi Əbül-Həsən Əli ibn Hüseyn ibn Əli. Müructüz-zəhəb və məadinül-cövhər. Dörd cildə. III cild. Qahirə: Məktəbətüt-ticarətül-kübra, 1964, 445 s.
13. Müfid Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn ən-Numan. əl-İrşad fi mərifəti hücəcillahi əlal-ibad. İki cildə. II cild, Beyrut: Darül-müfid, 1993, s 562.
14. Öz Mustafa, “İbn Tawus”, TDV İslam Ansiklopedisi, Qırx dörd cildə. XX cild. İstanbul: İSAM Yayınları, 1999, s. 388-389.
15. Sezgin Fuat. Geschichte des arabischen Schrifttums. On cildə. I cild. Leiden: E.J.Brill, 1967, 389 s.
16. Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarixül-üməm vəl-mülük. Beş cildə. III cild, Beyrut: Darül-küttübül-ilmiiyyə, 1987, 699 s.
17. Ursula Sezgin. Abu Mihnaf: ein Beitrag zur historiographie der umayyadischen zeit. Leiden, E.J.Brill, 1971, 251 s.

18. Wüstenfeld Heinrich Ferdinand. Der Tod des Husein ben Ali. Ein historischer Roman aus dem Arabischen. Göttingen, 1883, 213 s.
19. Xarəzmi əl-Mülvəffəq ibn Əhməd. Məqtəül-Hüseyn lil-Xarəzmi. Qum: Ənvarül-xüda, 1418, 667 s.
20. Yaqubi Əhməd ibn Əbu Yaqub. Tarixül-Yaqubi. 2 cildə. II cild, Beyrut: Darüs-sədr, t.y. 516 s.
21. Yaqut əl-Həməvi, Mucəmul-büldan, 5 cildə. I cild. Beyrut: Darü-ihyait-türasil-ərəbi, t.y. 540 s.
22. Zeina Matar. “Ibn Tawus”, Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures (ed. Helaine Selin) Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 436.

Эльнура Азизова

«АЛЬ-МАЛХУФ» ИБН ТАВУСА КАК ОБРАЗЕЦ «МАКТАЛА» XIII ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Самые ранние арабские «мактальные» примеры, написанные в VIII-IX веках, с точки зрения их характеристик использовались историками в качестве исторических источников. «Аль-Малхуф ала катла'т-туфуф» Ибн Тавуса является примером «макталов» XIII века, которые постепенно трансформировались в историко-литературный тип под влиянием общественно-политических событий. Одной из основных характеристик, отличающих «аль-Малхуф» от других «макталов», это то, что он является одной из самых читаемых книг среди посетителей гробницы Хусейна ибн Али, который повествует о событиях в Кербале. Одно то, что спустя три века, известный азербайджанский поэт М. Физули в своем «мактале» под названием «Хадикату-суада», в качестве источника, упоминает «аль-Малхуфа» показывает, что он оставался в регионе одним из широко распространенных «макталов».

В этой статье анализируется историческая ценность источника «аль-Малхуф аля Катлат-Туфуф». Для сравнительного анализа была проведена параллель между повествованиями в «аль-Малхуф» и рассказами по истории в IX-X веках. В статье показано, что повествования в «аль-Малхуф» отличаются от исторических источников IX-X веков подробным описанием сверхъестественных событий, преувеличенных чисел и в целом отсутствием цепочки последовательности повествований. Следовательно это более «историко-литературный» жанр чем исторический.

**IBN TAWUS'S "AL-MALHUF" AS A THIRTEENTH CENTURY
"MAQTAL" SAMPLE**

SUMMARY

The earliest Arabic "maqtal" examples written in the 8th-9th centuries were used by historians as historical sources in terms of their characteristics. One of the 13th century examples of the "maqtals" gradually transformed into a historical-literary type through the influence of socio-political events, is Ibn Tawus's "al-Malhuf ala qatla't-tufuf". One of main characteristics distinguishing "al-Malhuf" from other "maqtals" is its being one of the most widely read books on the Karbala event among visitors Husain ibn Ali's tomb. Being referred as a source by famous Azerbaijani poet M. Fuzuli in his "maqtal" titled "Hadiqatu's-Suada" after three centuries shows that Ibn Tawus's work remained in the region as one of widespread "maqtals".

This article analyzes the historical source value of "al-Malhuf ala Qatla't-Tufuf". For comparative analysis, a parallel was drawn between the narrations in "al-Malhuf" and those in the ninth and tenth century history books on the subject. The article shows that narrations in "al-Malhuf" differ from those in the 9th-10th centuries sources because of details, supernatural events, exaggerated numbers and generally absence of the chain of narrations, which associate it with the "historico-literary" genre more than historical one.